

PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI-PSIXIKANING FIZIOLOGIK MEXANIZMLARI

Xodjayeva Ozoda Rustam qizi

Xiva tumani 4 -son umumiy o'rta ta'lim maktabi psixologi

Qutliyeva Muhayyo Polvonnazarovna

Xiva tumani 8-son umumiy o'rta ta'lim maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixologiya fanining peredmeti, uning asosiy mexanizmlari hamda psixikaning taraqqiyot bosqichlari bilan tanishasiz.

Kalit so'z: Psixika, reflex, reflector, miya, fiziologik mexanizmlar, psixik jarayonlar, psixik holatlar, sezgi, idrok, xotira, faoliyat, konkrent qism, obyekt, subyekt.

"Psixologiya" (yunoncha "psychelogos") so'zini o'zbek tiliga tarjima qilsak, u "jon", "ruh" haqidagi "fan, ta'limot" degan ma'no anglatadi. Biroq hozirgi davrda "jon" tushunchasi o'rniga "psixika"ni qo'llashda davom etmoqdamiz. Lingvistik nuqtai nazardan "jon", "psixika" tushunchalari aynan bir xil ma'noni bildiradi. Lekin "psixika" tushunchasi bugungi kunda "jon"dan kengroq ko'lamga ega bo'lib, ham ko'zga ko'rinuvchi, ham ko'zga ko'rinmovchi tomonlarini o'zida aks ettiradi. Psixikaning tarkibiy qismlari faoliyat, xulq, muomala yaqqol namoyon bo'lish xususiyatiga ega bo'lsa, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechimalar, ijodiy rejalar, ilmiy farazlar miyada mujassamlashgani uchun ular ko'zga ko'rinmaydi. Psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti ular o'rtasida bir talay tafovutlarni keltirib chiqardi.

Psixika to'g'risida dastlabki tasavvurga ega bo'lish uchun dastavval psixik hodisalar mohiyati bilan tanihamiz. Odatda psixik hodisalar deganda ichki, sub'ektiv tajriba faktlarning (voqelikning) namoyon bo'lishi tushuniladi, boshqacha so'z bilan aytganda psixika hayotning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi har biri alohida olingan yaqqol shakllaridan iboratdir.

Psixikaning reflektor tabiati, xususiyati to'g'risida mulohaza yuritilganda rus olimi I. M. Sechenov va uning shogirdlari tomonidan to'plangan materiallar tasavvur etiladi. I. M. Sechenovning "Bosh miya reflekslari" nomli asarida qat'iy ravishda fikr bildirishicha, "ong va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro'y berish usuliga ko'ra reflekslardan iboratdir". Psixik hodisa sifatida ongning harakati tanasiz ruhning xususiyatiga emas, balki tadqiqotchining mulohazisiga qaraganda, ro'y berish, vujudga kelish usuliga, tuzilishiga binoan refleksga o'xshash xislatga ega bo'lgan jarayondir. Shundan kelib chiqqan holda fikr yanada rivojlantirilsa, psixik (ruhiy) hodisa insonning shaxsiy g'oyalarini, hissiy kechinmalarini, sezgi va idrok jarayonlarini o'zi kuzatish jarayonida aks etuvchi voqelikdangina iborat emas. Balki u refleks singari tashqi qo'zg'atuvchilarning ta'sirini va unga javoban bildiriladigan harakat reaksiyasini ham o'zida mujassamlashtiradi. Ma'lumki, I. M. Sechenovgacha bo'lgan psixologik, fiziologik nazariyalarda insonning ongida obrazlar, tasavvurlar, mulohazalar, g'oyalar tarzida in'ikos (aks) ettiriluvchi hodisalarni psixologiya fanining predmeti sifatida tan olinar edi. Lekin bu psixologik voqelik Sechenov tomonidan organizmning muhit bilan o'zaro ta'sir harakatining alohida shaklidan iborat ekanligi, psixologik yaxlit jarayonning ayrim holatlari, uning lahzalari tariqasi tushuntirildi. Psixologiyada tan olib kelinayotgan psixik jarayonlar ongning ichida tug'iladi va uning ichida yakunlanadi, degan g'oya I. M. Sechenov tomonidan inkor qilinadi, asossiz da'vo ekanligi ta'kidlanadi. I. M. Sechenovning fikricha, psixik hodisa bus butun (yaxlit) reflektor harakat tufayli yuzaga keluvchi va uning mahsuli bo'lishi bilan birga ham vujudga kelmagan, lekin ta'sir o'tkazish ehtimoli mavjud kutilmadan boxabar qiluvchi omil funktsiyasini ham bajaradi, ya'ni ilgarilab ketuvchi bashorat vazifasini ijro etadi. Bunday dadil ilmiy mushohadalar psixik jarayonlar umuman qanday rol o'ynashi mumkinligi, ularning o'zni to'g'risida tasavvurga ega bo'lish uchun moddiy negizni vujudga keltiradi. Psixik jarayonlar organizmda signal va boshqaruv (regulyativ) funktsiyasini ijro etib, o'zgaruvchan hart-haroitlarga harakatni moslashtiradi, shuningdek, mazkur daqiqada yuqori samaraga erishni ta'milaydi.

Psixik jarayon miyaning bo'lmalari (tarkibiy qismlari) funktsiyasi tariqasida tashqi olam (borliq) to'g'risidagi axborotning qabul qilinishi, saqlanishi, qayta ishlanishini o'zida mujassamlashtiruvchi javob faoliyatining idora qiluvchisi hisoblanadi. Shuning uchun

odamlarning bilimlari borliq to'g'risidagi tasavvurlari, shaxsning shaxsiy tajribalarining yig'indisi (majmuasi) reflektor harakat tarkibiga kiradi. Shunday qilib, psixik hodisalar deganda miyaning tashqi (qurshab turgan olam) va ichki (fiziologik tizimdagi organizmning holati) ta'sirlarga javobini tushunmoq kerak. Boshqacha so'z bilan aytganda, psixik hodisalar: birinchidan, bu faoliyatning favqulodda ta'sir etayotgan (sezgilar, idrok), ikkinchidan, o'tmish tajribada (xotira) aks etgan qo'zg'atuvchiga javob tarzida ro'yobga chiqadigan, mazkur ta'sirni umumlashtiradigan, uchinchidan, pirovard natijalarni (tafakkur, xayol) oldindan payqashga yordam beradigan, to'rtinchidan, monoton ta'sirotlar oqibatida faoliyatni (his-tuyg'u, iroda) kuchaytiradigan yoki susaytiradigan, beshinchidan, umuman faollashtirib yuboradigan, o'zgacha ta'sirotlar natijasida uni tormozlaydigan, oltinchidan, shaxs xulq-atvoridagi (temperament, xarakter va hokazolar) tafovutlarni aniqlaydigan doimiy regulyatorlari (idora qiluvchilari) dir. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, I.M.Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi ta'limotini xaspo'shlab berdi. Bu ilg'or g'oya, muhim ta'limot, nazariya rus olimi I.P.Pavlov (1849-1936) tomonidan eksperimental tasdiqlandi va xususiy holatlarda keng ko'lamda yaqqollashtirildi. I.P.Pavlov ham odamlarning, ham hayvonlarning tashqi muhit bilan o'zaro harakati miya bilan boshqarilishi qonuniyatini ochgan edi. Uning mazkur qonuniyatlarga taalluqli qarashlari yig'indisi birinchi va ikkinchi signallar tizimi to'g'risidagi ta'limot tariqasida fan olamida arzigulik mavqe egalladi.

Tevarak-atrof muhitidagi narsa va hodisalarning ko'rinishi, eshitalishi, hid tarqatishi, tovlanishi, yengil yoki og'irligi, qattiq yoki yumshoqligi kabilar hayvonlar uchun hartsiz qo'zg'atuvchi signal bo'lib xizmat qiladi, keyinchalik ular hartli refleksga aylanishi mumkin. Hayvonlar o'z xatti-harakatlarida I.P.Pavlov ta'biri bilan aytganda, birinchi signal sistemasining signallari ("birinchi signallar") ga rioya etadilar. Binobarin, ularning psixik faoliyati birinchi signallar sistemasi bosqichida amalga oshadi va unga uzluksiz ravishda amal qiladi.

Inson faoliyati va xulq-atvori uchun ham birinchi signal sistemasining signallari (yaqqol, tasavvurlar, timsollar, obrazlar) ularni boshqarishi, yo'naltirishi, harakatlantirishi faollashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, (yo'l, ko'cha) qoidalari, avtomobil,

elektrovoz signallari, xavf-xatar belgilari shaxs uchun muhim rol o'ynaydi. Shuni unitmaslik kerakki, insonning xulq-atvorini signal qo'zg'atuvchilar mexanik ravishda boshqarmaydi, balki mazkur qo'zg'atuvchilarning miyaga o'rnashib qolgan timsollari, ya'ni signallari boshqarib turadi. Muayyan timsolga ega bo'lgan timsollar narsa va hodisalar to'g'risida signal jo'natadi, buning natijasida insonning xatti-harakatini boshqarib turadi. Odamlarda hayvonlardan farqli o'laroq, birinchi signallar sistemasi bilan bir qatorda ikkinchi signallar sistemasi ham mavjuddir. Ikkinchi signallar sistemasining signallari odamlar tomonidan talaffuz etilgan, qabul qilingan, eshitilgan, o'qilgan tushunchalar va so'zlardan ("ikkinchi signallari"dan) tashkil topadi. Odatda birinchi signallar sistemasining signallari timsoliy signallar, o'z navbatida so'zlar bilan almashtiriladi, uzatiladi. So'z birinchi signallar sistemasi signallari q'rnini bosishi, umumlashtirishi va ular vujudga keltiradigan jamiki xatti-harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Signalning kuzatuvchilari bilan ularning miyada so'zlarning mazmuni, mohiyati, ma'nosi tarzida mujassamlashuvini o'zaro tafovutlash maqsadga muvofiq. Mabodo so'zning ma'nosi shaxsga tanish bo'lsa, u holda uning xulq-atvorini boshqara oladi, tabiiy yoki ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlashga yordam ko'rsatadi. Agarda so'zning ma'nosi notanish bo'lsa, u odamga faqat birinchi signallar sistemasining signallari tarzida ta'sir o'tkazadi yoki shaxs uchun mutlaqo qiymatsiz, ahamiyatsiz narsaga aylanib qoladi. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda psixika ob'ektiv borliqning sub'ektiv obrazining voqelik tarzida miyada aks etishi deb basholash mumkin.

Psixikani aks ettirish imkoniyatini to'g'ri, oqilona talqin qilish uchun bilish nazariyasi, bilish manbalari, shakllari, uslublari, haqiqatni o'lchash mezonlari, vositalari, yo'llari kabilarga ilmiy yondashish lozim. Psixikani o'rganishda ob'ekt bilan sub'ektning hamkorlikdagi xatti-harakatini hisobga olish shaxsning borliq to'g'risidagi bilimlarining chinligi (haqiqatligi), in'ikosning o'xshashligi muammolar yechimini topishga puxta negiz hozirlaydi.

Psixologiya fani psixikani o'rganishning tadqiqot metodlariga, yaqqol vazifalariga, izlanishning rang-barang mavzulariga ega bo'lib, vaziyat va hart-haroitdan kelib chiqqan holda ularga murojaat qiladi. Psixologiya fani ta'sir ko'rsatuvchi (o'tkazuvchi) ob'ektlari

hisoblanmish sub'ektning ichki psixik (ruhiy) holatiga, shuningdek, tashqi taassurotlar natijasida vujudga keladigan o'zgarishlar jarayon sifatida qay yo'sinda kechiHishni tekshiradi. Psixologiya aks ettiriluvchi narsa va hodisalarning in'ikos jarayoniga aylanish mexanizmlarini, sub'ektning o'z faoliyatini rejalashtirishni, nazorat qilishni, boshqarishni tadqiqot etadi. Psixika faollik xususiyatiga ega bo'lib, u mayllarda, maqbul yechimni qidirishda, xatti-harakat variantlari ehtimoligini xayoldan o'tkazishda, undashda, turtkilarda o'z ifodasini topadi. Xuddi shu bois psixik aks ettirish (in'ikos) sust narsa emas, balki u harakat, xatti-harakat, ta'sir, o'zaro ta'sir kabilarni tanlash, qiyoslash, izlash, ajratish bilan bevosita aloqador shaxs faoliyatining muhim jabhasi sanaladi.

Hozirgi zamon psixologiyasida faoliyat, jarayon va xulq-atvorninng faol boshqarilishi teskari aloqa apparatining ishlashini taqozo etadi (P.K.Anoxin, A.N.Bernshteyn va boshqalar). Teskari aloqa tushunchasi kibernetika, fiziologiya, psixologiya fanlarida keng ko'lamda qo'llanilib kelinmoqda. Teskari aloqa psixologiya bilan fiziologiya fanlarida har bir javob harakati hal qilinayotgan vazifa (muammo) miyada baholanilishi tushuniladi. P.K.Anoxin nuqtai nazaricha, organizmda muayyan sikl bilan ish bajaruvchi yaxlit sistema mavjud. Mazkur sistemada markazdan javob harakatiga buyruq berilishining birorta ham lahzasi teskari yo'nalishda (periferiyadan markazga qarab) harakatning natijasi haqida zudlik bilan axborot (teskari aloqa) yuborilmaguncha tugallanmaydi. Teskari aloqa apparati (sistemi) yordami bilan organizm o'z harakatining natijasini obraz (timsol) bilan taqqoslab ko'radi.

A.N.Bernshteyn talqinicha, natijaga nisbatan obraz oldinroq paydo bo'ladi, voqelikning o'ziga xos modeli tarzida uning yuz berishi to'g'risida oldindan (ilgarilab ketib) axborot, xabar, ma'lumot beradi ("bashorat eshtimolligi" nazariyasi). P.K.Anoxin va A.N.Bernshteyn nazariyalariga asoslangan holda psixikaning mavjudligi harakatning izchil dasturini (programmasini) tuzish, oldiniga ichki rejada ish bajarish, xulq-atvordagi eshtimol ko'rinishlarini tanlash, bosqichlarini amalga oshirish tufayli harakat qilish imkoni tug'iladi.

Tabiatshunos olimlarning mulohazalaricha, biologik evolyutsiya jarayonida shaxs psixikasi xulq-atvorni boshqarishning alohida apparati tarzida paydo bo'ladi, sifat jihatidan

o'zgarib boradi. Ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabat, jamoaviy, oilaviy turmush (hayot) qonunlari, qonuniyatlari ta'siri ostida odamlar shaxsga aylana boshlaydi (ijtimoiylashuv natijasida), ularning har birida mikromuhitning, kamol topgan tarixiy haroitning izlari o'z aksini qoldiradi. Umumiylik (etnik) bilan xususiylik (shaxslilik) o'rtasida o'zaro uyg'unlik hukm sursa-da, lekin alohida olingan insonning xulq-atvori, xatti-harakatlari shaxsiy xususiyat kasb etadi.

Yuqorida yuritilgan mulohazalardan kelib chiqqan holda psixologiya faniga ta'rif berish mumkin. Psixologiya - voqelikning miyada obraz tarzida yuzaga keltiruvchi psixik omillar, jarayonlar, holatlar, qonuniyatlar, xossalar, vaziyatlar, xislatlar, fazilatlar, mexanizmlar to'g'risidagi fandir. Insonning shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan xulq-atvori va faoliyati voqelikning miyadagi obrazlar yordami bilan boshqarilib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G'oziev E. Psixologiya. T. 1994.
2. Andreeva G. M. Sosialnaya psixologiya. Uchebnik - M., 1998
3. Klimov E. A. Osnovi psixologii. - M., 1998
4. Gamezo M. V., Domashenko I. A. Atlas po psixologii. - M., 1986
5. Gippenreyter Yu. B. Vvedenie v obshuyu psixologiyu. Kurs lektsiy. - M., 1996 6.
6. Karimova V. M. "Ijtimoiy psixologiya asoslari". - T., 1994